

A harmadik nagy átalakulás, avagy hogyan lehet Polányit átmenteni a jövőbe

Az antikommunisták abbeli nagy igyekezetükben, hogy ellenfeleik álláspontját megcáfolják, gyakorta esnek bele ugyanabba a csapdába, mint hajdani ellenlábasaik. Miközben elutasítják a marxizmus lineáris történelemszemléletét – ami olyan, mint valami illuzórikus lépcsősor, amely a földről a mennybe tart –, az antimarxisták átadják magukat a véglegesség illúziójának. Ha a marxizmus arról beszélt, hogy a kapitalizmus összeomlása után felragyog a valódi történelem napja, akkor az antimarxista gondolkodás meg kinyilatkoztatta a kapitalizmus örökkévalóságát és a szocializmus – illúziójának – leáldozását.

Így esett, hogy a hidegháborús filozófus, H. B. Acton a (szovjet) marxizmus elleni archetipikus támadásának a *The Illusion of the Epoch* (a korszak illúziója) címet adta, míg Raymond Aron egy másik marxi idézetre utalva a marxizmust *Az értelmiség ópiumának* (*The Opium of Intellectuals*) nevezte. Ennek az illúzióromboló szándéknak a csúcspontját talán Leszek Kolakowski háromkötetes, nagy műve jelenti (*Main Currents in Marxism – A marxizmus fő irányzatai*), a marxizmusnak mint hitmagyarázatnak ez a ragyogó cáfolata, mely minden egyes kötettel harciasabbá vált, és a szerző egyre szenvedélyesebb, már-már vallásosan elutasító magatartásáról tanúskodott. Kolakowski nézete szerint a marxizmus minél távolabb kerül kezdeti eredetiségétől, annál meredekebb, egyenes vonalú hanyatlást mutat, hogy végül behulljon az értelmiségellenes fekete lukba, ahogyan az az 1960-as években, a diákmozgalmak értelmezése szerint már megtörtént.

A szociológiában a kommunista illúzió végének egy másik olvasatát találjuk meg. Az 1950-es években, illetve az 1960-as évek elején Daniel Bell, Seymour Martin Lipset és mások az ideológia végéről értekeztek. Véleményük szerint nem a Szovjetunió, hanem az Egyesült Államok oldotta meg az emberiség alapvető problémáit. Valójában, érvelt Lipset, az Egyesült Államok mindig is szocialista volt vagy a szocializmus mindig belopózott a hátsó ajtón. Alighogy ez az eufórikus kijelentés napvilágot látott, a történelem visszavágott: az USA-ban szociális tiltakozási hullám indult, mely ország-világ elé tárta a polgárjogok lábbal tiprásának gyakorlatát, az országban tapasztalható döbbenetes nyomort és a határokon túli imperialista terjeszkedés számtalan tényét. Az Egyesült Államok a

valóságban a kapitalista gonoszság és igazságtalanság szinonimájának bizonyult – tehát semmi köze sem lehetett a szocializmushoz. Az ideológia vége megteremtette saját végét. Maga is olyan ideológiává vált, mely a dominációk és alávetettségek sorát fedte el, és utat nyitott a szocialista kísérletezés új korszakának.

A kommunizmus bukása Kelet- és Közép-Európában 1989-ben, majd két évvel később a Szovjetunióban állítólag magával rántotta és – ismét – eltemette a marxizmust. A „gonosz birodalmának” széthullása lehetővé tette a Nyugat felsőbbrendűségének öngazolását és önünneplését. Csak az volt a különbség, hogy most az USA nem vette magára a szocialista feladatok megvalósítását, hanem a szocializmus mint fogalom került a történelem szemétdombjára. Úgyhogy ekkoriban a legváltozatosabb elméletekkel tömték a fejünket a kapitalizmus hallatlan szívósságáról és a kommunizmus megvalósíthatatlanságáról; a sor Francis Fukuyama győzedelmi indulójától, *A történelem végétől* egészen François Furet sokkal tragikusabbra hangszerelt változatáig, az *Egy illúzió vége* című írásáig terjedt. Ma talán már sokkal óvatosabban nyilatkozunk a történelemről és a történelem jövőjéről. Nem lehetünk biztosabbak a szocializmus végét illetően, mint a kapitalizmus örökkévalóságának kérdésében. A szocializmus és a kapitalizmus olyan mélységesen összefonódott egymással, hogy meglehetősen nehéz elképzelni egyikük elmúltát anélkül, hogy a másik ne tűnne el a történelem süllyesztőjében. Ezért aztán az „illúzió végének” fogalmát Jean Baudrillard találó kifejezésével, a „vég illúziójával” cserélhetjük fel. Tanulmányunk szerény hozzájárulás kíván lenni ehhez a paradox véghez – a végek végéhez.

Kiindulópontomat a magam 1989-1991-es emlékei jelentik, melyek az elfojtott szocialista óhajok újjáéledésére koncentráltak; ezen óhajok, vágyak feltámadásának illetve későbbi megfogyatkozásuknak megértéséhez Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei* (Budapest, Napvilág Kiadó, 2004 [1944]) című elemzését használom interpretációs keretként. Az önszabályozó piaccal kapcsolatos kritikájából indulok ki, hogy megmutathassam, az elmúlt húsz évben a piaci fundamentalizmus hogyan erősítette meg önmagát, és azt is bizonyíthatom, hogy miért nem lehet ez a történelem vége. Az elemzés során számba veszem, maga Polányi miért ragaszkodott olyan kitartóan egyfajta vég illúziójához, ahhoz a meggyőződéséhez, hogy az önszabályozó piac eszméje többé sosem tér vissza. Ehhez szükséges *A nagy átalakulás* rekonstrukciója, amely a manicheus egyszeri átalakulás elvétől eltérve a kapitalizmus fejlődésén belül számos, egymást követő átalakulást tételez fel. Hogy Polányi a történelmet a piacgazdaság kialakulásának és bukásának történetére egyszerűsítette, annak tudható be, hogy ő alábecsülte a kapitalizmus eszméjének elméleti elemzését – magát e megközelítést is az eredményezte, hogy Polányit magával ragadta a mechanikus és materialista marxizmus elutasítása, és a marxista történeti törvényekkel való leszámolás. A továbbiakban bizonyítani

fogom, hogy a mechanikus marxizmus korántsem jelenti mindenféle marxizmus végét, és *A nagy átalakulás* lapjain átszűrődik egy másféle marxizmus eszméje, mely összhangban van a piacositás harmadik hullámával; olyasfajta marxizmus eszméje, melyből kiszorult a vég illúziója, vagy ahogyan Stuart Hall fogalmazott, a garanciák nélküli marxizmus.

A kommunizmus romjai alá temetett lehetőségek

A kommunizmus összeomlása minden érintett országban két erő együtthatásából következett be – egyfelől a domináns osztályokon belül folyó küzdelmek hatására, másfelől a domináns és alárendelt osztályok között zajlott harcok következtében. A két erő különböző, de komplex módokon táplálta egymást. Az egyik végletet a magyarországi rombolás jelentette, amelyet döntően fentről vezényeltek le, a másik véglet pedig a tömegek mobilizálódása volt, amely az NDK és Csehszlovákia összeomlásához vezetett. Ceaușescu hatalmának megdöntése nyílt polgárháború eredménye is volt, de felülről is támogatták. Minden egyes összeomlásra jelentősen hatott a többi államban kibontakozó események dinamikája, és mindet lényegében határozta meg a Szovjetunió magatartása. Abbeli igyekezetükben, hogy magyarázatot találjanak e felettébb drámai és váratlan eseménysorra, az elemzők megpróbálták egyetlen meghatározó mozzanatra leegyszerűsíteni – így például a demokrácia iránti vágyról, a kommunizmus iránti gyűlöletről, a gazdasági hanyatlásról beszéltek –, miközben nyilvánvalóan többet értünk meg az eseményekből, ha úgy közelítünk hozzájuk, hogy azok egyetlen politikai erőterben játszó különböző szereplők interakciói következtében alakultak. Akárhogyan is volt, e tanulmányomban inkább azokkal a lehetőségekkel foglalkozom, melyeket a kommunizmus összeomlása nyitott meg, és azt is elemezni kívánom, hogyan söpörte félre az események áradata ezeket az új lehetőségeket. Pusztán csak saját tapasztalataimra fogok hivatkozni.

1985 és 1988 között évente elzarándokoltam Magyarország legnagyobb acélkohászati üzemébe, a miskolci Lenin Kohászati Művekbe, ahol kohómunkásként dolgoztam, minden alkalommal jó néhány hónapig. Bár a szocializmus ránk, az Októberi Forradalom Szocialista Brigád tagjaira épült, alig vettük észre, hogy a rendszer összeomlott. 1989 júliusának második felében éppen Magyarországon tartózkodtam, amikor a különböző politikai pártok változó sikerei tartották lázban Budapestet, továbbá az a kérdés, meddig tart ki még a kommunizmus. A dráma kibontakozását Nagy Imre – az 1956 után meggyilkolt reformer miniszterelnök – szimbolikus újratemetése segítette elő, ahol a Fidesz vezetője, Orbán Viktor diadalmasan és bátran kijelentette: a kommunizmus halott. Tény, hogy ez a vég kezdete volt, melyet Kádár Jánosnak, az 1956-os reformkommunizmus megteremtőjének mindössze két héttel később bekövetkezett halála szimbolizált. Meglehetősen, Budapesten Nagy Imre temetése gyűj-

tópont volt a politikában, de semmi hasonló hatása nem volt a Lenin Kohászati Műveknél, ahol a munkások erejét a megerősítő műszakok kiszívták, és elmerültek a családi élet problémáiban, dühösek voltak a növekvő árak miatt, és átkozták a vállalatvezetők alkalmatlanságát, tehetségtelenségét.

Csak 1990-ben kezdett a helyzet megvilágosodni, amikor a privatizáció lehetősége felderengett. Üzemi megbízottunk, aki már korábban lemondott posztjáról, és az előző évben visszaadta párttagkönyvét is, aktívan bekapcsolódott abba a mozgalomba, melynek célja az 1956-os munkástanácsok visszaállítása volt, ennek révén szerették volna a Lenin Kohászati Művek irányítását magukhoz ragadni. E szándék már túl kevés és túl késői volt, mivel a szocializmus korábbi menedzserei egyik napról a másikra kapitalista vállalkozók lettek, kivásárolták – vagy inkább eltulajdonították – a szerteágazó kohászati művek legtermelékenyebb részeit, melyeket a továbbra is állami kézben lévő infrastrukturális, veszteséges részlegek tartottak fenn. A pénz az állami koferekből az újsütetű vállalkozók zsebébe vándorolt.

Azon a tavaszon nem dolgoztam, hanem Lukács Jánossal, kollégámmal és barátommal tartottam, aki próbálta felkelteni a dolgozók érdeklődését az ESOP (dolgozói részvénytulajdonlási program) iránt, ami a szocializmusból a munkások érdekeit szolgáló kivezető út lehetett volna. Olyan óriáscégeknél is megfordultunk, mint a Rába Művek, ahol vasúti kocsikat gyártottak, illetve voltunk Herenden is, a híres porcelángyárban. A spontán privatizációnak ebben a korai szakaszában jelentős érdeklődés mutatkozott a munkástulajdonlás lehetőségei iránt. Lukácsnak még a konzervatív MDF vezetőit is sikerült meggyőznie, hogy támogassák a törvényhozásban ezt az alternatívát. A végén mindez kialakult, mivel a privatizációs folyamatokat központosították annak érdekében, hogy a nyugati pénzügyi cégek ellenőrzésük alá vonhassák. Az átalakulás feltételeit a külföldi tőke diktálta, nem pedig a munkástulajdon és munkásellenőrzés különböző formái.

1990 májusában Magyarországról rövid látogatásra Oroszországba utaztam, ahol mintegy százötven szovjet szociológusnak tartottam előadásokat; az esemény tíznapos volgai tanulmányi hajóúton (*komangyirovka*) zajlott. A *Gogol* nevet viselő hajó megfelelt névadója szellemének. Ez a periódus jelentős időszak volt a Szovjetunióban. Februárban a párt lemondott alkotmányban rögzített hatalmi monopóliumáról, és aztán a balti köztársaságok lépéseket kezdeményeztek a Szovjetunióból való kiválás érdekében. A *Gogolon* az orosz parlamentben folyó vitákkal szórakoztattak minket; a parlament ülései máskor legföljebb pantomimjátéknak tünnek, most viszont Borisz Jelcint, Gorbacsov fő riválisát akarták Oroszország elnökének megválasztani. A hajó így a peresztrojka amolyan úszó laboratóriumává változott, amikor utazás közben a gazdaság minden területén zajló titkos privatizációról szóló történetekkel traktáltak útítársaim, és ezt a titkos privatizációt maguk között

szövetkezeti mozgalomnak nevezték. Még a szociológusok is megalakították saját szövetkezeteiket, és közvélemény-kutatási eredményeikkel eredményesen járultak hozzá a lelkes civiltársadalom kialakulásához. Aztán megvendégelték a harcias vorkutai bányászokról szóló beszámolókkal; ezek a bányászok a szibériai és az ukrajnai kollégáikkal együtt majd a következő évben térdre is kényszerítették a Szovjetuniót.

Kétségbeesetten kerestem a lehetőséget arra, hogy megismételhesem magyarországi terepmunkámat, vagyis hogy bejussak egy szovjet műhelybe dolgozni, amit aztán a csodával határos módon a következő évben sikerült megvalósítanom a távoli északon, Sziktivkar városában. Vajon akadt-e jobb hely a *Gogo*/nál, ha az ember a szociológusok között igyekezett kapcsolatot találni, akik – mint azt később megtudtam – az egész Szovjetunió gyáraiban és vállalatainál (beleértve a hadiipari üzemeket is) nagyra becsült személyzeti vezetők voltak. Az expedíció kockázatos vállalkozásnak bizonyult, mivel a párt még nem teljesen bénult meg, és az út rosszul végződött: vádak és kifogások merültek fel azokkal szemben, akik túl sok időt töltöttek velem és a másik három amerikaival. Nekem azonban óriási kaland volt ez az út, mert mindenben különbözött korábbi, előre megtervezett és megszervezett Szovjetunióbeli útjaimtól, és nekem sikerült itt barátságot kötnöm azokkal, akikkel a következő évtized során együtt kísértem figyelemmel a szovjet összeomlás fázisait.

És ha mindez nem lett volna eléggé érdekes, akkor elmondom, hogy ugyanezen év júliusában, a szovjet utamat megelőzően Dél-Afrikában jártam. 1968 óta nem vetődtem el arra, mivel az Afrikai Nemzeti Kongresszus bojkottot hirdetett az apartheid kormány ellen a tudomány területén. De akkoriban kezdett kirajzolódni a közeledés az Afrikai Nemzeti Kongresszus és *de Klerk* kormánya között. Februárban szabadon engedték a hosszú ideje börtönben tartott Nelson Mandelát, és csapatostul kezdtek visszatérni az országba a száműzetésben élők is. Dél-Afrika, amely politikailag mindig is eleven volt, most egyenesen tűzijátékot produkált, mivel a szegregált városban fellángoltak az összetűzések. Tanúja voltam a sowetói footballstadionban a Dél-afrikai Kommunista Párt megalakulásának, pontosabban újraelakulásának. Aligha lehet elfejteni annak a délutánnak a drámai légkörét, ahogy a felszabadító harc hőseit, akik olyan sokáig éltek illegálitásban, most sorra bemutatták a mintegy negyvenezer fős, reménykedő tömegnek. Meglehetősen ironikus persze, hogy Dél-Afrikában a kelet-európai kommunista pártok és az államszocializmus összeomlásáról tartottam előadásokat. Nagyon nehéz volt szembesülni a párt rendíthetetlen harcosainak ezekkel a tényekkel, de még Joe Slovo, a kommunista párt akkori főtitkára is friss szellemű vitát kezdeményezett a kommunista mozgalom hazai és nemzetközi történetéről. Ám a szocializmus eszménye ebben az országban is vereséget szenvedett, amikor az Afrikai Nemzeti Kongresszus által alakított új kormány 1994-ben hivatalba lépett, és privatizációs programot indítva útjára, tágra nyitotta a határokat a nemzetközi verseny előtt, ami természetesen

a munkások elbocsátásával és a munka informalizálásával járt. Tény, hogy az Afrikai Nemzeti Kongresszus vezetői szívesen letagadnák, hogy valaha is elkötelezték magukat a szocializmus mellett.

A Polányi-elmélet rejtélye: piacosítás ellenmozgalom nélkül

1990-ben meglehetősen optimista voltam a jövőt illetően, és ennek egy polemikus írásomban hangot is adtam: „A marxizmus halott: éljen a marxizmus”. A marxizmus, írtam akkor, az az elmélet, amely a legjobb magyarázattal képes szolgálni az államszocializmus összeomlásának okairól most, hogy a termelési viszonyok már nem béklyózzák meg a termelőerőket. De ennél is fontosabb – jelentettem ki –, hogy a szovjet típusú kommunizmus csődje megnyitja az utat a marxizmus előtt, hiszen az végre kiszabadulhat az uralkodó ideológia szorításából. Az elüszkösödött láb levágása után a marxizmus újra felkel és jár majd. Tény, ami tény, mindmáig tévedésnek bizonyult ez a jóslatom – kevés kivételtől eltekintve a kapitalizmus ilyen vagy olyan formában, de mindenhol győzedelmeskedett, letarolta és megsemmisítette a valódi alternatívákat, beleértve magának az alternatívának a lehetőségét is.

Ugyanakkor a marxizmushoz, de legalábbis az általam marxizmusként ismert eszmékhez való viszonyom is meglehetősen kritikus lett. Segítségével meg tudtam magyarázni az államszocializmus megsemmisülését, de nem segített eligazodni a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet okozta pusztítást illetően; az átmenetnek ezt a folyamatát egyébként én primitív ellen-felhalmozásnak, leépülésnek (*disaccumulation*) nevezem. A piacosítás keretei között nem a kizsákmányolás, hanem a munka száműzése volt a legszembetűnőbb jelenség, amely magyarázatot kívánt. Hogy megértsem e folyamatokat, Polányi Károlynak *A nagy átalakulás* című 1944-ben született klasszikus művének tanulmányaihoz és figyelemzetéseivel fordultam. A mű két szempontból is roppant jelentős.

Először is, a szerző azt állította, hogy a piaci kapitalizmushoz nem vezet piaci út, hogy a piacok természetes módon nem alakulnak ki, hanem erőszakkal kell őket megteremteni és fenntartani az állam politikai beavatkozása révén. A piaci fundamentalizmusnak a paradoxonja, amely a szovjet államnak a kapitalizmusba való átalakulását is mozgatta, abban állt, hogy a piacnak a régi rendszer hamvaiból kellett volna feltámadnia. Ahogyan korábban a bolsevik átmenet, ez utóbbi is forradalmi átmenetnek bizonyult – a kapitalizmusba való átmenetet ötszáz nap alatt lebonyolítani, ahogyan a Satalin-terv megfogalmazta, az államot a lehető leghamarabb lerombolni, és mindenkit, aki ellenállni próbál a változásoknak, a sokterápiával lesből megbénítani. Polányi már azelőtt magyarázta ezt nekünk, mielőtt ez a *big bang*, ez a nagy durranás fedőnevű piaci őrület kirobbant volna, és a szovjet lakosság a sokterápia pusztító hatása alá került. Kína tisztán igazolta Polányi azon jóslatát, hogy a párt

által szervezett és vezényelt átmenet hogyan táplálja és formálja ki az államszocializmus méhében a piacgazdaságot. Magyarország pedig még korábban demonstrálta, milyen hatékonyan lehet a központosított gazdaság repedéseiben kicsírázó piacokat felnövelni.

E tanulmányban azonban Polányi jelentőségének inkább a második aspektusával foglalkozom, nevezetesen a kettős irányú mozgás elméletével – vagyis azzal, hogy az önszabályozó piac kialakulása szükségszerűen vezet el az ellenmozgalomhoz, a társadalom önvédelmi lépéseihez. Polányi azt állítja, hogy nem a kizsákmányolás, hanem az árucikké válás, az ún. kommodifikáció volt az, ami Nagy-Britannia társadalmi szövetségének felfeslésével fenyegetett az ipari forradalom idején, és ez váltott ki tiltakozást. Különösképpen a termelésnek, a munkaerőnek és a pénznek mint kulcsfontosságú tényezőknél az árucikké tétele volt az, ami a civilizáció megsemmisülésének veszélyét hordozta, és egyértelműen ez a helyzet fenyegette Nagy-Britanniát a tizenharmadik században. Amikor az emberi lényeket a szabályozatlan munkaerőpiacon szabadon adható és vehető munkaerővé redukálják, megsemmisül emberi karakterük, és használhatatlan eszközökké silányulnak azon vállalkozások számára is, amelyek őket mint munkaerőt megvásárolták. Amikor a földet és a földből élő közösséget elválasztják egymástól, hogy eladó területekké változtassák és tetszés szerint kereskedjenek vele, akkor az attól kezdve már nem szolgálja eredeti célját, vagyis azt, hogy az emberi létezés alapja legyen. Amikor a pénzből csinálnak árucikket úgy, hogy az értéke hullámszik, akkor éppen azokat a vállalkozásokat taszítják ki az üzletből, amelyeket pedig fenn kellene tartania. Ennek a három fiktív árucikknek ez a közös sajátossága: mihelyt a szabályozatlan csereforgalom részévé válnak, elveszítik használati értéküket, noha a cserének éppen ez volna a célja. De használati értékük elvesztése magával vonja a társadalom emberi kötelekeinek felbomlását, és erre – mondja Polányi – a társadalom spontán módon önvédelemmel válaszol.

Polányi tételét az angol történelemből vett példákkal illusztrálja. Így leírja, hogyan védelmezte az egyházközösségek közösségeit a Speenhamland-rendszer, vagyis az önszabályozó piacot feltartóztató 1795-ben elfogadott törvény (amire majd később még visszatérek), amely külső támogatást nyújtott a nemzeti munkaerőpiac kialakulásának hatásaival szemben. Am a gát 1834-ben átszakadt, ekkor ugyanis új szegénytörvényt fogadtak el, amely felszámolta a külső támogatást. Mindez azonban a társadalom részéről ellenlépést váltott ki: megalakultak Robert Owen utópikus közösségei, kialakult a szövetkezeti mozgalom, létrejött a chartista mozgalom, majd később, a tizenkilencedik század utolsó negyedében parlamenti törvények törölték el a szervezkedést tiltó törvényeket, és lehetővé tették a szakszervezetek kiformalódását, kiterjesztették a munkásosztály szavazati jogait, bevezették a munkások kompenzációját és így tovább. A huszadik századi történelemben Polányi figyelme az aranystandard által irányított nemzetközi kereskedelem felé

fordul, vagyis a pénz kommodifikálása kelti fel érdeklődését. Az a pusztítás érdekelte, amit ez a jelenség eredményezett az 1930-as években az egyes nemzetgazdaságokban, és ami az egyes országokban eltérő reakciót váltott ki a faszizmuson át a sztálinizmusig, a New Deal-ig és a szociáldemokrácia kialakulásáig. Minden politikai rezsimben közös volt azonban az, hogy reaktív elszigetelődéssel próbáltak védekezni a nemzetközi kereskedelem és az árucikké változott pénz okozta pusztítások ellen. Bár a reakciónak specifikus történelmi gyökerei voltak, különösen fontos volt az osztályerők egyensúlya, ám a hajtóerőt az adta, hogy a társadalmat a piac a teljes megsemmisülés rémével fenyegette. Polányi ezt a folyamatot a kettős mozgás törvényeként fogalmazta meg: minden egyes lépésre, amelyet az önszabályozó piac kialakítása felé tesznek, a társadalom ellenmozgással válaszol. Az embert ez a megfogalmazás Newton harmadik mozgástörvényére emlékezteti: a hatás és az ellenhatás egyenlő és ellentétes irányú!

Ám itt van a probléma gyökere is. Tény, hogy az angol munkásság mobilizálódott, és az is tény, hogy a mobilizálódást nem lehet pusztán a kizsákmányolás mértékével magyarázni, hanem nyilvánvaló, hogy történelmi örökségek is jelentős szerepet játszottak kialakulásukban, amint arra E. P. Thompson az angol munkásosztály kifermálódásáról szóló, ragyogó munkájában rámutat. Ha Oroszország felé fordulunk, látható, hogy a társadalom reakciója – már amit annak lehet nevezni – a sokterápiára és általánosságban a piacosításra a fentiekől jelentősen eltért. Ahelyett, hogy egyre szélesebb körű tiltakozás mutatkozott volna, a társadalom hajlandó volt visszatérni a nem-piaci, szovjet korszakot megelőző állapotokhoz. Amikor a rendszerváltást követően a szovjet munkásosztály sorsát elemeztem, felfigyeltem egy folyamatra, amelynek az involúció elnevezést adtam – azaz se nem forradalom, se nem evolúció –, és amely a Polányi által piac előtti társadalomként leírt viszonyrendszerre hasonlít, alapját pedig a háziipari gazdaság és a kölcsönösség valamint újraelosztás elvei adják. Ezt a visszalépést az ipari munkásság körében éppen úgy meg lehet figyelni, mint a közös gazdaságokban dolgozó parasztok között. A piacosítási folyamat nem indította be a társadalom spontán ellenállását. Éppen ellenkezőleg.

A kommunista korszakból jóval erősebb civil társadalmat öröklő Magyarországon és Lengyelországban a kettős mozgás eltérő formát öltött. Az ember azt várná, hogy a Szolidaritás által megalakított kormány a piaczgazdaságba való átmenetet óvatosan bonyolította le, és a gyakorlatban majdnem ez is volt a helyzet, de nem a Szolidaritás vezetőinek ellenállása, hanem a menedzserek vonakodása miatt. Mint azt David Ost olyan ékes-szólan leírta, a Szolidaritás antikommunizmusa erősebbnek bizonyult a munkásosztály támogatása iránti elkötelezettségüknél – olyannyira, hogy a szocializmus összeomlását követően a munkaerő szorongatott helyzetbe került, ha politikai támogatást keresett. A kommunizmus elutasítása olyan mélyről fakadt a lengyel társadalomban, hogy nemcsak a szocializ-

must, hanem az osztálynak a fogalmát is megtagadták, és ezzel szélesre tárták a kaput a jobboldali nacionalizmus csábereje előtt. Magyarországon hasonló történéseknek lehettünk tanúi: először a szabaddemokraták és a Fidesz álltak a piaci társadalom megteremtéséért folyó harc élén, majd a kommunista párt örökösei is csatlakoztak hozzájuk. A társadalom piaccal szembeni ellenállását itt is a konzervatív nacionalista pártok, például a Magyar Demokrata Fórum vették kézbe. Gille Zsuzsa például leírja, az Európai Unióhoz való csatlakozás hogyan hozta magával az olcsó élelmiszerek importját, új ipari sztenderdek erőszakos bevezetését és a mezőgazdasági termelésbe beözönlő külföldi tőke tényverését. Mivel e támadásokkal szemben teljesen védtelenek voltak, a parasztok a *Jobbik* és a hozzá hasonló jobboldali pártok támogatását keresték a neoliberais politika csapásaival szemben. Akárcsak Lengyelországban, az ún. szocialista pártok lemondtak a szocialista eszmények védelméről, és ezzel utat nyitottak a jobboldali nacionalizmus előtt.

A dél-afrikai neoliberais fordulat egészen más történelmi kontextusban zajlott, de kérdés, mennyire eltérőek az eredmények. Polányi ténylegesen Dél-Afrikára utal, amikor egy meglehetősen elnagyolt értékelésében a gyarmatosítás hatásait elemzi, és párhuzamot von az angol munkásosztályt a tizenkilencedik század elején ért pusztulással – párhuzamot lát a közösség felszámolásában és a munkások lealacsonyításában. Minden politikai tiltakozást, minden politikai függetlenségi törekvést Polányi az angol ipari forradalom lencséjén át vizsgál. Ahogyan Anglia historiográfiája előrelépett 1944 óta, ugyanúgy lépett előre Dél-Afrika historiográfiája is, ami azt jelenti, hogy a harc sohasem egyszerűsíthető le a társadalom önvédelmére. De még ennél is fontosabb, hogy azt láthatjuk, a társadalmi tiltakozás az 1980-as években érte el csúcspontját, vagyis akkor, amikor még az apartheid állam irányította a gazdaságot. Tény, hogy éppen ezzel az ipari irányító apparátussal szemben lépett harci szövetségre az ipari tőke az Afrikai Nemzeti Kongresszussal. Továbbá, amikor az apartheid bukásával a piacok megnyitáltak, bár nem tűntek el teljesen a tiltakozások, de meglehetősen alábbhagytak. Ahogyan a munkásosztályt kiszorították a termelésből az informalizálás legkülönbözőbb eszközeivel (kiszervezés, háztáji, háziipari termelés stb.), úgy veszítette el *képességét* is arra, hogy tiltakozzon, míg azok, akik meg tudták tartani az állásukat, elvesztették *érdeklődésüket* a tiltakozás iránt. Ismételten, a felszabadító párt feladja szocialista elveit (egészen odáig elmegy ebben, hogy azt is tagadja, valaha lettek volna szocialista elvei), és keblére öleli a neoliberalizmust; ezzel a lakosság döntő többségét magára hagyja. (Érdemes itt megjegyezni, hogy a *Grounding Globalization* című művükben Webster, Lambert és Bezuidenhout bemutatja, hogy a háztartásigép-iparban a piacosításra adott válasz mennyire eltérő Dél-Koreában [tűl munka és beleegyezés], Ausztráliában [szervezett harc] és Dél-Afrikában [informalizálás]. El kell gondolkodnunk azon, vajon a reakciók miért ennyire eltérők a gazdaságilag párhuzamos helyzetekben.)

A neoliberalizmus fűtötte a kapitalizmus elleni fellépés másféle formáinak meghonosodását is. Cihan Tugal például a Törökországban tapasztalható neoliberális iszlám felemelkedésére utalva egyfajta passzív forradalomról beszél, amely felszívta az iszlám kapitalizmusellenességét, részben persze az iráni forradalom tapasztalataira adott reakcióként, mivel ez utóbbinak sikerült féken tartania a neoliberalizmust. Érdekes jelenség, hogy azokban az országokban, ahol a szocializmust katonai diktatúra söpörte el, a szocializmus ismét egyfajta virágkorát éli. Itt első-sorban Latin-Amerika ún. „rózsaszín forradalmi hullámára” utalnék, azaz arra a folyamatra, melynek során szocialista pártok kerülnek hatalomra inkább választások, mintsem forradalmak útján – gondoljunk csak Bolíviára, Venezuelára, Uruguayra, Brazíliára, Chilére, Argentínára. Ezekben az országokban ma is napirenden vannak olyan szocialista projektek, amelyek lényegében a részvételi demokráciára épülnek.

A nagy átalakulástól a piacosítási hullámokig

Polányi Károly elmélete két, egymással szorosan összefüggő rejtélyt hagyott ránk. Egyfelől, nem vizsgálta a piacosítással szembeni ellenmozgalmak lehetőségének feltételeit, és különösképpen a jelenlegi neoliberális korszak adta feltételeket. Másfelől, Polányinak meggyőződése volt, hogy az emberiség soha nem fogja ugyanazt a hibát ismét elkövetni, soha nem fog beletörődni a piaci fundamentalizmus meggyökereztetésébe, amit ő liberális krédónak nevezett, és amelynek alapját az önszabályozó piac ideája alkotja. Miután rámutatott, milyen szörnyű pusztítással járt az emberiségre nézve, úgy gondolta, lehetetlen, hogy a piaci fundamentalizmus ismét feltámadjon. Azt gondolta, a két világháború okozta tragédia, valamint a fasizmus és a sztálinizmus tapasztalatai mindörökké maguk alá temették az önszabályozó piac eszméjét. Ha választ találunk arra, jóslata miként lehetett fatálisan téves, akkor jóval hatékonyabban láthatjuk át, hogy a piacosítás jelen hullámára adandó ellenmozgalom vajon miért is várat magára.

Mikor Polányi az önszabályozó piac végét posztulálja, akkor a kapitalizmus történetét két szakaszra bontja: az önszabályozó piac felemelkedésére és bukására. Az önszabályozó piacot a Speenhamlandnek harminckilenc évig sikerült feltartóztatnia, vagyis a törvény 1795-ös megszületésétől 1834-es visszavonásáig; ekkor a szegénytörvény lépett a helyébe, amely felszámolta a külső támogatást, és első ízben teremtette meg a valódi munkaerőpiacot. Csak ekkor – vagyis amikor kénytelen volt függőségi mentalitását feladni és pusztá léte forgott köctán – vált képessé a munkásosztály arra, hogy önmagát történelmi erőként megalkossa, ami meg is történt a tizenkilencedik század során. Az éhínség ostorcsapásai alatt nyögve állt be a munkásság a gyári mozgalom mögé; ekkor azt követelte, hogy rövidebb legyen a munkanap,

kiállt az owenizmus, a szövetkezeti mozgalom és chartista mozgalom mellett, szavazati jogainak kiterjesztése érdekében. Csak amikor a munkásosztály a reformista szakszervezetek révén már hozzáedződött a kapitalizmus feltételeihez, (amelyet részben még jobban elmélyített az 1873–1886-os nagy gazdasági válság) akkor, azaz a tizenkilencedik század utolsó negyedében szerezte meg a törvények adta engedményeket. A piac megjelenésére adott válasz egyfajta új imperializmusban öltött testet, amely a világkereskedelem működésével, a nyersanyagpiacok és új piacok megszerzésére irányuló versengéssel függött össze, és mindez elvezetett az első világháborúhoz.

De aztán, az első világháborút követően a piacokba vetett hit hevesen nyert teret, és a virágzó 1920-as évek a szabad kereskedelem hátán felkapaszkodó kapitalizmus gyors terjeszkedésének lettek tanúi; a szabad kereskedelem pedig az aranystandardba vetett bizalmon alapult. Az aranystandarddal valójában a nemzeti valutáknak rögzített átváltási rátája volt, ami katasztrofálisan lecsökkentette a nemzeti központi bankok manőverezési képességét a monetáris politika irányítása és közvetve a nemzetgazdaságok élénkítése terén. Végül az aranystandardra épített kieroszakolt nemzetközi kereskedelem az egész rendszert romba döntötte; az első ország, amely összeomlott, Nagy-Britannia volt (1931-ben), majd az USA is felmondta az aranystandard elvét (1933-ban), és ekkor kezdett kialakulni a piaccal és a pénz kommodifikálásával szembeni protekcionista politika. Akárcsak az 1834-es szegénytörvény, az aranystandard felmondása is a piac elleni fellépés kezdetét jelentette, ami a New Deal, a szociáldemokrácia, továbbá a fasizmus, a kollektivizálás, a központi gazdaságirányítás, valamint a második világháború kirobbanásában intézményesült.

Polányi elméletében a nagy átalakulás nem a piac létrejöttét jelenti, hanem a piac elleni fellépést, ami a piacot a társadalom ellenőrzése alá tudja vonni. Élete végén nem a piac teljes felszámolásában bízott, hanem a társadalmi ellenőrzésben, ami meg tudja őrizni a földet, a munkaerőt és a pénzt a teljes kommodifikálástól. A kapitalizmusnak mindössze két periódusát különböztette meg: az önszabályozó piac eszméjének felemelkedését, ami fokozatosan magával vonta a munkaerőt, a földet és a pénzt áruvá válását, majd erre válaszul életre hívta a társadalom önvédelmi ellenmozgalmait. Amikor az ember ráébred az önszabályozó piac váratlan visszaszivárgására – az 1970-es évek közepén és az olajválság hatására –, akkor megpróbálja Polányi történetiszemléletét újraértelmezni, és a piacosításnak nem pusztán egyetlen általános felívelő korszakát tételezni, melyet az ellenmozgás lefelé haladó ága követ, hanem egymást követő piacosítási hullámokat látni, amelyeket a kommodifikáció elkülöníthető mintázata és a piacosításra adott eltérő ellenmozgalmak jellemeznek.

Ha követjük Polányi leírását, az első periódus a munka árucikké-telének megtörténtét és az arra adott reakciót foglalja magában. Itt az

ellenmozgalom valójában az osztályharc, amelynek során a munkaerő a munkajogok kiterjesztését követeli, és a küzdelem még akkor is a helyi közösségekből indul ki, ha később a század folyamán országos jelentőségűvé válik. A viszontválasz konkrét formáját az osztályerők nemzeti konfigurációja alakította – így aztán Angliában a munkásosztály nagyjából és egészében autonóm erőt alkotott, míg a kontinensen a munkások szövetséget kötöttek a kapitalistákkal a feudális arisztokrácia ellen. Angliában a munkásosztály meg volt félemlítve és ki volt zárva a politikai képviseletből a reformista szakszervezetek létrejötte előtt, majd ezek mederbe terelték és megszelídítették az elégedetlenséget. Ezzel ellentétben, a kontinensen a domináns osztályok felismerték az effajta kirekesztés veszélyeit, és a munkások lehetőséget kaptak arra, hogy megalakítsák saját pártjaikat. Amikor pedig a munkaerő jogait törvényileg is garantálták, akkor a szabad kereskedelemnek a nemzeti protekcionizmus szabott korlátokat. A protekcionizmust az első világháború hozta felszínre, ami a piacosság második hullámát indította el.

Hogy bekapcsolódhassanak a nemzetközi kereskedelembé, a nemzeti valuták most az aranystandardnak voltak kiszolgáltatva, ami konvertibilissé tette őket. Ám a pénz áruvá válása súlyos inflációt és deflációt eredményezett, és a nemzetgazdaságokat létükben fenyegette. A piacosságnak ebben a második hullámában a nemzetgazdaságok reagáltak a fejleményekre azzal, hogy felmondták az aranystandardot, és lezárták gazdaságaikat a nemzetközi szabad kereskedelem előtt. Ez az államilag szabályozott gazdaságok korszaka volt, amelyekhez bizonyos szociális és jóléti jogok társultak (amelyekbe beletartoztak a munkával kapcsolatos jogok is). Hogy a protekcionizmus milyen tényleges formát öltött az egyes országokban, ismét csak a történelmi hagyományokat és az osztályok közötti erőviszonyokat tükrözte.

Ha meghatározzuk a piacosság első két hullámát, illetve a velük szemben kialakult ellenmozgalmakat, akkor világosan kirajzolódik a piacosság harmadik hullámának logikája; ezt a fejleményt Polányi már nem élhette meg. Az 1974-es olajválsággal kezdődő harmadik hullám előrevetíti a kommunizmus összeomlását (és erősen befolyásolta ezt az összeomlást sokféle, közvetett módon), ami aztán még jobban felerősítette és meg is erősítette a harmadik hullámot. Ahogyan például Gil Eyal kimutatta, a kommunizmus ellenségei a piaci fundamentalizmusra támaszkodtak szembenállásuk kialakítása során, és sikerük csak olajat öntött a tűzre, amelynek lángjait az uralkodó ortodoxia vetette. Van-e jobb, megfelelőbb ideológiai inspiráció, mint amit a kommunistákból lett újhítek teremtenek, olyanok, akik egész életükben a tervgazdaság működését biztosították? Továbbá, mivel a kommunizmus a kapitalizmus egyenlősítő alternatívája volt, a szisztéma összeomlásával csökkent a kapitalizmusra nehezedő nyomás, hogy emberi arcot öltson – hogy biztosítsa a megfelelő közoktatást, jóléti juttatásokat, társadalmi biztonságot, egészségügyi szolgáltatást. Ennek megfelelően az USA-ban minden olyan kísérlet, mely a

kapitalizmusnak efféle egyenlősítő arculatot próbál adni, azonnal diszkreditálódik mint szocialista, tehát ördögtől való, és ez is csak azt mutatja, hogy a kommunizmus összeomlása milyen mélységesen hiteltelenítette ezeket az eszméket.

A piacosításnak ez a harmadik fázisa nemcsak a munkaerő és persze a pénz áruvá változtatását végzi el, hanem a környezetet is áruvá teszi. Ez az új elem az, amely sajátos, új ellenmozgalom alapjául szolgálhat, ám ennek olyan ellenmozgalomnak kell lennie, amelynek – ha valóban hatékony akar lenni – globális méreteket kell öltenie. Még nem jutottunk el a földi létet fenyegető szörnyű veszélyhez, amely az emberi jogok széles körű védelméért kiáltana, és amely magában foglalja majd a munka- és szociális jogok körét, de persze túl is lép azokon. Csak az egész emberiséget fenyegető, egyre súlyosbodó környezeti válság – függetlenül attól, hogy a globális felmelegedés, a vizek privatizációja vagy a föld kizsákmányolása okozta-e – eredményez majd hatékony globális ellenmozgalmat. A mozgalmat nem a világvégével riasztató forgatókönyvek vagy absztrakt jóslatok fogják felfejleszteni, hanem katasztrófák sorozata Csernobiltól kezdve az ázsiai cunamikig.

Az effajta környezeti katasztrófáknak emblemikus példája volt az a cseppet sem a természet okozta pusztulás, ami a Katrina-hurrikánt követően New Orleansban bekövetkezett, hiszen egyértelműen és tisztán a piaci fundamentalizmus és a vele fű alatt együttműködő nemzetvédelem tevékenységének következménye volt. Először is, a kapitalista környezetpusztításnak óriási szerepe volt abban, hogy a hurrikán ilyen hatalmas károkat okozhatott. A hurrikánok általában véve is egyre intenzívebbé válnak a globális felmelegedés miatt, ami megemelte az óceánok vizének hőmérsékletét. Ami New Orleansra vonatkozik, ez mesterségesen kialakított város, melynek nem is volna szabad azon a helyen léteznie, mert a Mississippi árterében fekszik. Ahogyan a huszadik század folyamán a város terjeszkedett, egyre több mocsaras területet csapoltak le, és ezzel a város egyre nagyobb részét a tengerszint alá nyomták, amivel csak még sebezhetőbbé vált a hurrikánok előtt, és egyre inkább a spórolósan kiépített töltésektől és gátaktól függött a sorsa. Ahogyan a városban fejlődésnek indult a szórakoztató ipar, a Mexikói-öbölben pedig egyre intenzívebben fejlesztették az olajipart, úgy erodálódtak a mocsaras területek, és ez teljesen kiszolgáltatotta a metropoliszt a viharoknak. A nemzetvédelem elmulasztotta a környezeti pusztulás hatásainak ellensúlyozását. Az, hogy a gátak felmondták a szolgálatot, nemcsak a mérnöki és építői hanyagság vagy tudatlanság következtében állt elő, hanem az infrastruktúra fejlesztésének elhanyagolásából fakadt, ami háttérbe szorult a katonai biztonsággal szemben.

Az állam militarizálása nemcsak a megelőzés elmulasztására ad magyarázatot, hanem arra is, miért volt olyan határtalanul elfuserált a mentési hadművelet, ami sokkal inkább emlékeztetett katonai meg szállásra, mintsem humanitárius mentési beavatkozásra; hiába volt a

mentés, a lakosság negyede az elárasztott városban rekedt, és több mint ezer ember halt meg. A torzszülött nemzetvédelemi minisztérium létrehozása, amelynek a Szövetségi Katasztrófa-elhárítási Ügynökséget (Federal Emergency Management Agency) is alárendelték – ezzel lefokozták minisztériumi státusából –, nagyjából-egészében megvilágítja a tehetetlenség forrását. De ugyanennyire fontos az a tény is, hogy az állam a kirekesztett lakosságot – szegényeket és feketéket, fehéreket és időseket, kórházi ápoltakat és a börtönök foglyait – nem tekintette érdekesnek arra, hogy megmentse őket. Végül pedig, amikor az újjáépítésre került sor, az állam jócskán megnehezítette ugyanennek a kirekesztett csoportnak a dolgát, amikor megpróbálták visszakövetelni otthonaikat; vagy azzal, hogy elképesztően magas biztosítási díjat követeltek tőlük, vagy úgy, hogy a bérlakás-rendszert egyszerűen felszámolták. Az újjáépítés és a rehabilitáció pedig úgy folyt, hogy az építőiparban érvényes munkajogokat egyszerűen felfüggesztették, és ezzel bátorították a munkaadókat arra, hogy inkább papírok nélküli emigránsokat alkalmazzanak a New Orleans-i munkavállalók helyett. Egyszóval, a szövetségi kormány maga vezényelte a természet árucikké változtatásának és a munkaerő újra áruvá változtatásának hosszú történetét.

Tágabban értelmezve, világosan láthatjuk, a környezeti pusztulást mint problémát – függetlenül attól, hogy éghajlati változás, az erdők kiirtása vagy mérgező hulladékok okozták – hogyan próbálják további kommodifikálással (nevezetesen azzal, hogy bírságot fizetnek a szennyezést) megoldani. A környezet elpusztítása ezzel mintegy elfogadhatónak minősül, mindaddig, amíg fizetünk érte, de amikor ezt tesszük, akkor csak elmélyítjük a jövőbeni válságot, és egyúttal a károk jóvátételére szolgáló összegek kifizetését a károk okozóiról átruházzuk azokra, akik nem tudják e költségeket viselni.

A piacok összetett és egyenlőtlen fejlődése

A piacositásnak ezek a hullámai nem egymástól elszigetelten jelentkeznek, hanem inkább dialektikus fejlődést (vagy visszafejlődést) mutatnak. E fejlődés során minden egyes újabb hullámot két körülmény határoz meg: a három fiktív árucikk (a munkaerő, a pénz és a föld) közül melyiknek az aktuális kommodifikációja zajlik, illetve hogy erre a folyamatra éppen milyen a jellemző reakció. A fő vonulat mellett azonban a másik két fiktív árucikk kommodifikációja is jelen lehet. A piacositás második hulláma többek között támadást intézett az első periódusban megszerzett munkajogok ellen, illetve a pénz áruvá válását hozta magával, amely aztán – ellenreakcióként – újra szociális jogokat alakított ki, köztük munkajogokat is. Hasonlóképpen, a harmadik hullám, mint már fentebb láttuk, a munkaerő áruvá válását, a szociális jogok visszavonását és a pénz kommodifikálását eredményezi; amint azt jól láthattuk az egész világon

végigsöpörő pénzügyi válság során, illetve hatása most már kiterjed a természet áruvá alakítására is, ami új, tartós fenyegetést jelent az egész emberiségre. Tény, hogy a neoliberais rend azzal a kihívással állt elő, hogy meg kell értenünk a három kommodifikációs jelenség egymáshoz való viszonyát, azokat az új formákat, amelyeket felvesznek, valamint a folyamatos ellenmozgalmak természetét.

Végül, a piacositás hullámaint a világ különböző térségeiben eltérően érzékelik a társadalmak, és nemcsak a helyi és nemzeti hagyományok különbözősége miatt, hanem annak következtében is, milyen helyet foglalnak el a kapitalista világrendszerben. Amikor Polányi egyenlőségjelet tesz az afrikai közösségek gyarmati felszámolása és a brit munkásközösségek megsemmisítése közé, lényeges különbségeket hagy figyelmen kívül, mindenekelőtt a gyarmatok kizsákmányolását a természeti kincsek kiaknázása és új piacok megnyitása céljából; utóbbi ugyanis a létfenntartási eszközökhöz való hozzáférést csak részlegesen korlátozta, míg az ipari Nagy-Britanniában a munkaerő teljes kisajátítása ment végbe a létfeltételektől való teljes elszigetelés közepette. A brit munkaerő alkalmazása a gyarmatokról beszállított nyersanyagok importjától és a Nagy-Britanniában gyártott késztermékek gyarmatokra exportálásától függött. A második korszakban annak a birodalmi célkitűzésnek a véghezvitele, hogy a kapitalista világ gazdaságba integrálják a periférikus térségeket, sikeres függetlenségi mozgalmaknak teremtett lehetőséget, és véget vetett a nagyhatalmak gyarmatok iránt tanúsított politikai felelősségvállalásának. A perifériás országok spontán módon alkalmazkodnak periférikus szerepükhöz, sőt reprodukálják is ezt az állapotot akkor, amikor versengenek a kapitalista befektetésekért és az északi piacokra való bejutásért. Az ún. globalizáció harmadik korszakában a periféria országai válnak áldozati bárányokká a környezeti harcokban, mivel a mérgező hulladékok szemétdombjai lesznek, és a légkörszennyezést is ők sínylik meg legjobban. Igaz, persze, hogy az ilyen súlyos környezeti veszélyeket nem lehet könnyedén specifikus földrajzi térségekhez szögezni, amint azt a csernobili katasztrófa oly ékeesen bizonyította.

A világ különböző régiói nemcsak eltérő módon érzékelik a kommodifikáció hatásait, hanem elérő ritmusban is. A három hullám története Angliában például majdnem két évszázadot fog át, míg az USA-ban mondhatni egyetlen század alatt lezajlott. Kína és a hozzá hasonló országok e három hullám egyidejű jelenlétét tapasztalják meg. Olyan ez, mintha a Speenhamland óta napjainkig lezajlott eseményeket ötven esztendőbe sűríténénk. Ahogyan Vu Dzszi-min írta, a kínai hukou (tartózkodási engedélyek) rendszer, ami a vidékről jövő munkaerő áramlását az állampolgári jogok segítségével szabályozza, a kínai Speenhamlandnek tekinthető, mert a vidéki települések felelőssége volt, hogy lakóik boldogulásáról gondoskodjanak. Az utóbbi harminc év reformkorszakában a hukou-rendszer fokozatos összeomlásának és ezzel párhuzamosan az országos munkaerőpiac kialakulásának lehettünk tanúi. Ugyanakkor

azonban ezen idő alatt Kína meghatározó jelentőségű kereskedelmi hatalommá nőtte ki magát, felhalmozva olyan pénzügyi készleteket, amelyek képesek az USA óriási fizetési deficitjét ellensúlyozni. Kína a nemzetközi nyomás hatására csökkentette valutája értékét, ám a gazdaság terén mindmáig elutasította, hogy lemondjon a központi ellenőrzésről. Végül, Kína robbanásszerű növekedése elképzelhetetlen mértékű környezeti problémákat szült. A piaci cunami nyomása alatt álló Kína egyfajta potenciális New Orleans, persze, jóval nagyobb méretekben. Ahogyan maga Polányi is kifejtette, nem maguk a társadalmi változások, hanem a társadalmi változások arányai határozzák meg a gazdasági és szociális katasztrófa méretét.

Fentebb úgy rekonstruáltuk Polányi elméletét, hogy az ő egyszeri „nagy átalakulási” folyamatát kettőre osztottuk; sőt, egy harmadik „nagy átalakulás” lehetőségét is felvázoltuk. A piacosítás minden egyes hullámát a munkaerő, a pénz és a környezet (mindhárom entitás jelentése időtől és helytől függően változik) kommodifikálásának sajátos kombinációja jellemzi, és mindegyik nagy átalakulás a piacosításra adott ellenmozgást is jelent, mindegyik eltérő mértékű, az aktorok különböznek, más és más a földrajzi epicentrumuk és így tovább. Az egyes „nagy átalakulások” nem szigetelődnek el egymástól, hanem a következő a megelőzőn alapul. De fel kell tennünk a kérdést, vajon újabb tárgyakkal bővül-e a fiktív árucikkek köre, vagyis várhatóan kiegészül-e a munkaerő, a pénz és a környezet listája olyan entitásokkal, melyeket a kommodifikálás alapvetően és lényegében torzít el. Az egyik kézenfekvő tárgy maga a tudás lehet. Ha a mai helyzetben az új ismeretek termelésére és terjesztésére gondolunk, réműlettel kell eltöltsön bennünket, milyen nagy mértékben alá van vetve a tudás és ismeret a piac törvényeinek. Az agytrösztök és az ún. kettes típusú, azaz a problémára fókuszáló és interdiszciplináris ismeretek megszerzésére koncentráló ismeretszerzés felbukkanása jelzi ezek eszközzé válását. Jól nyomon követhető ez a folyamat az egyetemek jellemző vonásait érintő változásokon: hatalmas tempóban veszítik el autonómiájukat, a közt szolgáló szerepüket, mivel alá vannak vetve az államok és a korporációk igényeinek; és ők híven szolgálják a munkaerő, a pénz és a környezet áruvá tételét. Manapság az egyetemeken tapasztalható harcok a közösségi tudás védelméért folynak, azért a tudásért, amely elérhető és felfogható a közösség számára, azaz a társadalom érdekében áll, és olyan tudás és ismeret, amely szükséges ahhoz, hogy a piacosítás harmadik hulláma borzalmainak útját állhassuk.

A kapitalizmus és a marxizmus felülvizsgálata

A fentiek ismeretében joggal merül fel a kérdés, vajon Polányi miért gondolta azt, hogy az önszabályozó piac eszméje halott és mindörökké el van temetve. Vajon egyszerűen csak az empiriából következő meggyőződése

volt-e az, hogy az ellenmozgalmak olyan, a piacok szabályozta rendszerekben szilárdultak meg, amelyek már örökkévalónak és sziklaszilárdnak látszottak? Vagy inkább az történt: úgy vélte, az emberiség megértette az önszabályozó piac pusztításaiából adódó tanulságokat, és többé már nem akad olyan állam, olyan burzsoázia, amely effajta kísérleteken törí a fejét? Abbeli igyekezetében, hogy a marxizmustól elhatárolja magát – különösképpen az osztályharcos és történelmi marxizmustól –, Polányi figyelmen kívül hagyta, hogy a piacok kapitalista védőburokban működtek. Úgy vélte, az osztályérdekek nem a kapitalista gazdaság, hanem a társadalom önvédelme révén fejeződnek ki. A civil társadalmat nem tekintette sajátos terepnek, melyen a tőke minden igyekezetével saját érdekeinek, különösképpen pedig a felhalmozásra és a profitszerzésre vonatkozó érdekeinek érvényesítésére törekszik. Az önszabályozó piac fontos eszköze a felszámolásnak/felhalmozásnak, amelyet az alárendelt osztályok tulajdontól való megfosztásával hajt végre a tőke, aminthogy az önszabályozó piac ideológiai fegyver is volt, ami mindenkit hatása alá vont. Azzal kecsegtette a részvételre hajlandókat, hogy anyagi ellenszolgáltatásban részesíti őket. A piaci társadalom a fejlett kapitalizmus hegemoniájának alapja, még akkor is, ha megteremti az alternatívák alapjait is.

Polányi helyesen döntött, amikor hátrat fordított a klasszikus marxizmusnak, azaz Marx, Engels, Kautsky, Luxemburg és Bernstein elméletének. Ez volt ugyanis az a marxizmus, amely sohasem elemezte komolyan a szocializmus elméletét, mert szilárdan meg volt győződve arról, hogy a kapitalizmus halott. Pedig a kapitalizmus nem omlott össze, sőt, a fentebb a piacosítás második hullámának nevezett korszakra válaszul újraszervezte önmagát. A marxizmus is újjáformálta magát, visszalépett a törvényszerű beteljesedés elméletétől az államszocializmus megteremtéséhez. Ez volt az a marxizmus, amely a szervezett vagy fejlett kapitalizmus elméletét, netán a fasizmus és az államszocializmus teóriáját kialakító állam köré szerveződött. Ez volt a szovjet marxizmus virágkora, amely eredetét a nyugati marxizmusba vezette vissza.

A piacosítás harmadik hullámának időszakában összeomlott az államszocializmus, a jóléti államok pedig erős nyomás alá kerültek, mivel a kapitalizmus új, saját létét is veszélyeztető ellentmondásokat termelt. Vajon milyen az a marxizmus, amely a piacosítás harmadik hullámához idomul, pontosabban szólva, az ellenmozgalomhoz illeszkedik? Bizonyosan nem a klasszikus, a kapitalizmus önpusztítását hirdető, gazdasági törvényekkel operáló marxizmus lesz, mint ahogyan nem lehet a második korszak államközpontú marxizmusa sem, hanem olyan szociológiai marxizmus lesz, amely visszahozza a szocializmusba a szociális elemet a piaccal és az állammal szemben; azt a szociális elemet, amely magába foglalja, de meg is haladja a helyi és a nemzeti kereteket, és a globálisig terjed. A szociológiai marxizmus csak a piacosítás harmadik hulláma ellen fellépő mozgalommal együtt arathat sikert, ma azonban nem tehet

mást, mint hogy keresi és feltárja azokat a valóságos utópiákat, amelyek a kapitalizmus repedései között szökkennek szárba.

(Fordította: Baráth Katalin)

(A tanulmány az ELTE és a Politikatörténeti Intézet által 2010. január 15-én Budapesten megrendezett „Húsz év után” című konferencián elhangzott előadás írásos változata.)

Az agg a járókában